Primul manual de şah tipărit pe teritoriul României

Şahul este o mare în care un ţânţar se poate scălda, iar un elefant se poate îneca.

Proverb indian

Şahul este prea mult joc ca să fie ştiinţă şi prea multă ştiinţă ca să fie un joc.

Gotthold Ephraim Lessing

Şahul este cel mai minunat mijloc de disciplinare a gândirii, de ordonare a domeniilor de cunoaştere şi de recreaţie a spiritului. Este un univers comprimat pe 64 de pătrăţele.

Nicolae Iorga

Informaţiile despre locul, momentul şi felul în care a fost născocit fascinantul joc al minţii sunt atât de puţine şi de disparate, încât nu permit reconstituirea genezei şahului. Originile sale sunt învăluite în numeroase mituri şi legende[1], care

[1] Prezentarea pe larg a legendelor la Constantin Ştefaniu, *Şah de la A la Z*, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1984, pp. 8-26 şi urm.

au în centrul lor personaje biblice şi eroi ai lumii antice. Surse destul de neclare povestesc că Sem, fiul lui Noe, ar fi dus pe arca tatălui său mai multe jocuri, printre care şi şahul, pentru a-şi trece mai uşor timpul petrecut pe corabie în timpul potopului. O altă legendă spune că şahul ar fi fost inventat de înţeleptul rege Solomon şi dăruit de acesta poporului său spre dezlegarea minţilor şi desfătare. În China secolului al X-lea î.Hr., doi chinezi foarte înţelepţi s-au înfruntat într-o luptă cu „fildeşi" pe o tablă dăruită poporului de unul dintre împăraţii dinastiei Shang (sec. XVI î.Hr.). La curtea regelui persan Husru al II-lea – Nuşirvan – ar fi venit o solie din India care i-ar fi adus, printre alte daruri, o cutie lucrată în pătrăţele de aur şi argint, pe care stăteau splendide figurine din fildeş reprezentând elefanţi, călăreţi, pedestraşi, care de luptă, comandanţi. Dacă înţelepţii regelui reuşeau să afle regulile jocului şi să învingă, atunci regele Indiei era gata să încheie pace veşnică. În caz contrar, regele persan trebuia să îi plătească tribut celui indian. Dar înţelepţii lui Husru au reuşit să dezlege taina jocului necunoscut. Lui Palamede, eroul participant la războiul troian, grecii îi atribuiau, pe lângă inventarea mai multor litere ale alfabetului, a calendarului, a unităţilor de greutate şi măsură, şi inventarea jocului numit *pessoí* (sau *petteía*), asimilat o perioadă destul de îndelungată şahului. Cea mai răspândită legendă, cunoscută şi preluată de mai toate popoarele din folclorul indian, este aceea pe care o povesteşte cu harul său neegalat Mihail Sadoveanu în nuvela *Soarele în baltă sau aventurile şahului*[2].

---

[2] Un tânăr împărat din India, urcat de foarte tânăr pe tronul tatălui său, a fost cuprins de întristare din

Deşi şapte ţări (India, China, Persia, Arabia, Asiria, Egiptul şi Grecia) şi-au revendicat, prin legendele lor, onoarea de a fi inventat acest joc, istoricii au stabilit, încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, că strămoşul direct al şahului este jocul indian *chaturanga*, apărut în jurul anului 570 d.Hr. undeva pe Valea Gangelui şi răspândit în ţările asiatice de către budişti. Denumirea chaturanga este compusă din cuvintele *chatur* „patru" şi *anga* „elemente, unităţi". Se pare că şahul indian chaturanga ar fi fost precedat de un şah arhaic, care se juca tot pe o tablă cu 64 de pătrate, dar era mai simplu, cu numai opt pietricele sau discuri albe sau negre de fiecare parte. De la această formă primară, o minte genială a înlocuit pietricelele sau discurile cu simboluri ale vieţii cotidiene din lumea antică, în care luptele dintre popoare erau prezenţe constante[3].

La începutul secolului al VII-lea d.Hr., jocul a trecut în Persia sub numele de *şatrandj*, suferind

---

pricina plictisului. Un înţelept, numit Sissa, i-a dăruit un joc, alcătuit dintr-o tablă cu 64 de căsuţe şi figurine de fildeş reprezentând împăraţi, sfetnici, călăreţi, oşteni de rând. După ce a învăţat să joace, împăratul a scăpat de suferinţa sa şi, bucuros, l-a întrebat pe înţelept ce răsplată vrea. Acesta a răspuns că doreşte să primească un bob de grâu pentru prima căsuţă de pe tablă, două pentru a doua, patru pentru a treia, opt pentru a patra şi tot aşa până la a 64-a căsuţă. Împăratul, slab matematician, s-a mâniat de aşa cerinţă şi a poruncit să i se dea două baniţe pline cu grâul cel mai bun. Dar, pentru că Sissa stăruia în rugămintea lui, i-a poruncit vistiernicului să i-o împlinească. În urma socotelilor făcute de acesta, s-a ajuns la cifra de 18 446 774 073 709 551 615 boabe, adică tot grâul care s-ar fi făcut în foarte mulţi ani.

[3] Apud Constantin Ştefaniu, *op. cit*.

însă unele modificări. Şatrandjul a atins apogeul în secolul al X-lea, datorită prezenţei în această perioadă a unor *alia* „mari maeştri”[4], şi s-a răspândit cu repeziciune în toată lumea arabă, unde a suferit diverse modificări, în funcţie de cultura şi ritmul de dezvoltare al societăţilor în cadrul cărora a fost jucat. Deşi „nu e câtuşi de puţin uşor să determinăm aproximativ în ce epocă s-a cristalizat cu adevărat un joc mai apropiat de jocul nostru de şah actual decât de numeroasele şi îndepărtatele jocuri pe tabla «în pătrăţele», pe care societăţile vechi, atât în Asia, cât şi în Europa, le cunoşteau deja”[5], totuşi cercetătorii domeniului au putut stabili că evoluţia de la şatrandj la noul joc de şah s-a produs pe parcursul a peste şapte secole, începând cu anul 711, când arabii au trecut Gibraltarul şi au ocupat Spania, de unde, apoi, jocul s-a răspândit mai întâi în Sicilia, nordul Italiei şi Franţa, iar la începutul secolului al XI-lea, prin intermediul scandinavilor, în ţările din nordul Europei. În Rusia, şatrandjul a pătruns direct de la popoarele asiatice, cu care era învecinată. Procesul „de transformare a şatrandjului s-a impus ca un fenomen spontan chiar din momentul apariţiei lui în Europa, din cauza încetinelii excesive cu care se desfăşura jocul, desigur potrivit temperamentului oriental, dar pur şi simplu obositor pentru vioiul spirit latin”[6]. Jocul a intrat în faza sa modernă în secolele al XV-lea şi al XVI-lea[7].

---

[4] Idem, *ibidem*, p. 29.

[5] Michel Pastoureau, *O istorie simbolică a Evului Mediu occidental*. Trad. în limba română de Emilian Galaicu-Păun, Chişinău, Editura Cartier, 2004, p. 310.

[6] Constantin Ştefaniu, *op. cit*., p. 31.

[7] Mario Di Cesare (ed.), *The Game of Chess. Marco*

* * *

Datele istorice despre momentul în care se plasează începuturile jocului de şah în România[8], înainte de secolul al XIX-lea[9], lipsesc. Anumite dovezi indirecte, spre exemplu termeni existenţi în limba română veche, atestaţi la sfârşitul secolului

---

Girolamo Vida's ***Scacchia Ludus***. With English Verse Translation and the Texts of the three earlier Versions edited with Introduction and Notes by Mario Di Cesare, Nieuwkoop, B. De Graaf, 1975, pp. 9-10.

[8] V. referitor la această problemă: Viorel Cosma, „File din istoria şahului românesc", în „Revista de şah", nr. 3, 1960, pp. 44-45; U. Vălureanu, „Contribuţii la o istorie a şahului românesc", în „Revista de şah", nr. 10, 1960; Constantin Ştefaniu, *Şah de la A la Z*, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1984, pp. 102-103; Eugen Vicos, „Un capel-maistru ieşean promotor al şahului (1838)", în „Revista română de şah" „Revista română de şah" nr .6, 1986, p. 7; Marian Stere, „Începuturile literaturii şahiste în România", în „Revista română de şah", nr. 8, 1986; Virgil Nestorescu, „Prima lucrare de şah în limba română", în „Revista română de şah", nr. 5, 1988, pp. 12-14 (reluat în vol. *Cercetări etimologice*, Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1999, pp. 140-152); *idem*, „Din evoluţia limbajului şahist", în „Planeta şah", nr. 5, 1990, pp. 232-235 (reluat în vol. *Cercetări etimologice*, Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1999, pp. 153-160); Emanuel Reicher, *Fantastica istorie a jocului de şah*, Editura Tritonic, Bucureşti, 1998, p. 195.

[9] Nicolae Filimon atestă pentru prima dată, în romanul său *Ciocoii vechi şi noi* (1838), că în Muntenia se juca şah. Opt ani mai târziu, în numărul 3 din februarie 1846 al „Albinei româneşti", în articolul „Magaziile Iaşului" se afirmă că, în Moldova, una dintre însuşirile pe care trebuie să le aibă un om de lume este cunoaşterea jocului de şah (apud Nestorescu, 1990, p. 232). O trecere în revistă a surselor referitoare la practicarea şahului în secolul al XIX-lea în cele trei provincii româneşti vezi la Constantin Ştefaniu, *op. cit*. pp. 102- 109.

al XVIII-lea, ar putea conduce spre concluzia că „sportul minţii” era cunoscut, poate chiar practicat, în Ţările Române cel puţin din acest veac[10]. În Banat şi în Transilvania şahul a fost importat prin filiera Roma – Viena – Budapesta. Adoptat mai întâi de aristocraţi, el s-a răspândit rapid şi în unele cercuri burgheze din Timişoara, Oradea, Arad, Braşov, Cluj ori Satu Mare, prin intermediul unor cărturari ai vremii, după cum atestă şi manualul care face obiectul acestei ediţii, pentru ca, începând cu secolul al XIX-lea, să cunoască o tot mai largă răspândire, mai ales în mediul urban[11]. În Moldova şi în Ţara Românească, către sfârşitul secolului al XVII-lea, a ajuns şatrandjul[12], adus din India sau

---

[10] V. Nestorescu, 1999, p. 143, n. 12 citează locuţiunea adjectivală *în şatrange* „în carouri”, „cadrilat”, atestată într-un document din anul 1765 (cf. N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. XI); astăzi, termenul se păstrează regional, cu sensul de „vărgat”. Singularul refăcut *şatrancă* se foloseşte în unele zone din Transilvania şi Muntenia cu sensul de „cusătură ornamentală în formă de pătrate, făcută pe năframe, ii etc. (apud V. Nestorescu, *loc. cit*.). Într-un document muntenesc, datat 29 august 1772, se aminteşte faptul că mireasa Măriuţa Ştiuboaica primeşte de la mama sa „o rochie de atlaz cu flori de fir *în şatrange*” (apud Constantin Ştefaniu, *op. cit*., p. 102).

[11] Cf. Constantin Ştefaniu, *op. cit.*, p. 99.

[12] Şahul este descendentul direct al unui joc indian *chaturangá*, apărut către anul 570 p.Chr. în India, pe Valea Gangelui. Trecut în Persia la începutul secolului al VII-lea p.Chr., *chaturangá* şi-a schimbat numele în *şatrandj* şi a suferit unele modificări în aşezarea pieselor pe tablă, aflate la baza formei preluate de şahul european. Trecerea de la şatrandj la noul joc de şah s-a produs începând cu anul 711, când oştile arabe au trecut Gibraltarul, aducând cu ele în Europa cultura arabă în care şahul ocupa un loc important. Şahul, aşa cum îl practicăm noi astăzi, a fost opera a trei ţări europene:

Persia, prin filiera Rusiei. Contactele cu turcii vor fi fost şi ele o cale de răspândire a vechiului joc arab, foarte la modă la Istanbul.[13]

Prima lucrare de şah în limba română este, de fapt, o traducere, datând din anul 1838, a unui original despre care traducătorul nu dă nicio informaţie[14]. Într-un articol publicat în anul 1838 la Iaşi, în „Alăuta românească", Mihail Kogălniceanu face referiri la „eşec", precum şi la un manuscris, constituind traducerea unui manual de şah, care foloseşte atât sintagma „giocul şatranci", cât şi pe cea de „pravilele şahului", atestând astfel în scris, pentru prima dată, trecerea, în mediile româneşti, de la şatrandj la şahul european. În 1872, la Bucureşti, Adolf Albin tipăreşte prima carte de şah scrisă în limba română cu caractere latine, *Amiculŭ jocului de schachŭ theoreticŭ şi practicŭ*, iar în 1882, apare la Craiova *Manualul amatorului jocului de şah*, semnat cu iniţialele M.A.

Spania, Italia şi Franţa, fără însă a se putea preciza în ce a constat contribuţia fiecăreia în parte şi la ce dată s-a produs. La sfârşitul secolului al XIII-lea jocul trecuse din Italia în Germania, poate și în ţările nordice, iar din Franța în Anglia, cuprinzând practic întreaga Europă. Şatrandjul a pătruns, dar direct din Asia (după cum o atestă terminologia şahistă rusească), şi în Rusia, de unde s-a infiltrat apoi şi în Ţările Române şi Polonia, unde este semnalat în secolul al XVIII-lea. Cf. Constantin Ştefaniu, *op. cit*., pp. 8 şi 26.

[13] Cf. Constantin Ştefaniu, *op. cit*., p. 99.

[14] *Giocul șatranci*, tălmăcit de F. Rujițki, anul 1838, april 4 zile, Eșii. Manuscrisul lucrării, provenind din biblioteca lui Nicolae Iorga, a intrat în patrimoniul Bibliotecii Academiei Române, în anul 1953, unde se păstrează sub cota 1763 (apud Constantin Ștefaniu, *op. cit*., p. 102 și Virgil Nestorescu, 1999, p. 140).

Acestor vechi contribuţii în limba română li se alătură lucrarea în limba latină pe care o edităm acum în ediţie bilingvă şi care este cea mai veche carte de şah tipărită pe teritoriul României[15]: *INFORMATIONES SPECULATIVAE ET PRACTICAE DE INGENIOSO ET ARTIFICIALI SCRUPORUM LUSU* SCHACH*, vulgo sic nuncupato, AD METHODUM D(OMINI) PHILIPPI STAMMA, Natione Arabis, magistri recentioris, succinto modo expositae et ILLUSTRISSIMO DOMINO, DOMINO C.P.F. Patrono suo gratiosissimo PRO NOVO Anno humillime oblatae a P.F.G. E**X** GRAT**I**OSA **C**ON**C**ESS**I**ONE ET **I**N**DVL**TV SVPER**I**OR**VM.** VARADINI, Impressum per Ignat(ius) Ioan(nes) Bap(tista) Bálent, Episcopalem Typogr(aphum)* „Explicaţii teoretice şi practice privitoare la ingeniosul şi meşteşugitul joc al pieselor, numit ŞAH în limba populară, după metoda domnului Philipp Stamma, de neam arab, proaspăt maestru, înfăţişate pe scurt şi oferite în dar de către P.F.G., cu smerită plecăciune, pentru Anul Nou, preailustrului domn, domnului C.F.P., protectorul său mult binevoitor. Prin milostiva îngăduinţă şi permisiune a superiorilor săi, s-a tipărit la Oradea de Ignaţiu Ioan Baptista Balent, tipograf episcopal”.

---

[15] Note despre această carte au apărut, sub semnătura lui Constantin Mălinaş, în articolele „Cea dintâi carte de şah din România”, în *Teatru. Rebus. Magazin. Supliment al Caietului de sală – Teatrul de Stat, Oradea, ianuarie, 1988* şi „Preocupări academice la Oradea. 1788-1806”, în *Cetatea culturală. Revistă de cultură, literatură şi artă*. Seria a III-a, an IX, nr. 10 (82), octombrie 2008, Cluj-Napoca, pp. 17-23.

Lucrarea a fost semnalată pentru prima dată de U. Vălureanu în anul 1975[16], iar o descriere bibliologică a ei a fost făcută în anul 1978 de Dan Rîpă-Buicliu, Ioana Zmeu şi Vasile Savin[17]. În anul 2000, cartea a apărut în ediţie anastatică sub îngrijirea lui Marian Stere, în colecţia ARHIŞAH 8 a Editurii Gambit, însoţită de *Cuvântul editorului*, pp. 67-69, în care sunt date câteva informaţii referitoare la această lucrare.

Istoria ediţiei de faţă a început în anul 1988, când regretatul Constantin Ştefaniu, şahist, arbitru internaţional şi autor al unor cărţi de referinţă consacrate sportului minţii, mi-a pus la dispoziţie o copie xerox a lucrării, în vederea transcrierii şi traducerii acesteia pentru a fi publicată în ediţie bilingvă. Dispariţia lui Constantin Ştefaniu, la scurt timp după ce încheiasem traducerea şi transcrierea textului, m-a determinat, dintr-o datorie de conştiinţă, să amân *sine die* acest proiect. Odată cu apariţia ediţiei anastatice realizate de Marian Stere, am redevenit interesată de acest proiect de introducere în circuitul cultural a unei cărţi rare, care aparţine categoriei aşa-numitelor *transilvanice*, tipărituri imprimate pe teritoriul Transilvaniei, sub diferite influenţe culturale şi religioase, în limbile latină, germană şi maghiară. Am început o serie de cercetări pentru a identifica biblioteci în care s-ar putea afla micul manual de şah, precum şi pentru a găsi o bibliografie minimală, care să îmi ofere informaţiile necesare prezentării acestuia.

---

[16] U. Valureanu, „Piesele albe – semnul soarelui”, în „Magazin”, nr. 950, 1975, p. 8.

[17] Dan Rîpă-Buicliu, Ioana Zmeu, Vasile Savin, „Consideraţii bibliologice privind prima carte de şah din România”, în *Crisia*, Oradea, Editura Muzeului Ţării Crişurilor, anul VIII, 1978, pp. 449-553.

Multă vreme s-a crezut că *Informationes* a apărut într-o ediţie unică. O neconcordanţă între exemplarele păstrate a condus spre concluzia că, după apariţia primei ediţii, care era precedată de un îndemn scris în distih elegiac adresat cititorului[18], aceasta a fost retipărită într-o nouă versiune, în care motto-ul a fost înlocuit cu un poem, de asemenea compus în distih elegiac (poate de acelaşi autor), ale cărui ultime versuri reiau îndemnul din varianta iniţială. O traducere în limba română a acestui poem a fost publicată de Constantin Ştefaniu în anul 1986[19], fără niciun fel de indicaţie privind originalul consultat şi numele traducătorului.

Se pare că s-au păstrat opt exemplare ale lucrării în diferite părţi ale lumii[20]. Dintre acestea, am identificat în afara graniţelor un exemplar la Biblioteca Naţională Széchényi din Budapesta, sub cota Gymn. 380, şi un exemplar la Koninklijke Bibliotheek din Haga, sub cota KW 364 C 24,

---

[18] Motto-ul primei versiuni a opusculului este următorul: *Lector Benevole! / Invenis errorem, ne rodas dente Theonis / Illum, sed solus corrige; amicus eris.* „Cititorule binevoitor ! Afli greşeli, dar de rău nu le vorbi cu dintele bârfelii lui Theon, / Ci tu însuţi să le îndrepţi; astfel prieten îmi vei fi.”

[19] Constantin Ştefaniu, „Contribuţii la o istorie a şahului românesc. Un poem despre şah scris la Oradea în limba latină acum 202 ani!”, în „Literatura şi jocurile minţii. Planeta şah”, Almanah 1986, Bucureşti, pp. 60-63.

[20] Apud Fleisz, János, „A sakkozás kezdetei Nagyváradon és fejlődése a 18. század végéig” (Începuturile șahului în Oradea și dezvoltarea lui până la sfârșitul secolului al XVIII-lea), https://www.erdon.ro/kozelet/helyi-kozelet/szemelvenyek-nagyvarad-sakktortenetebol-3296041/ (accesat 22.08.2021, ora 18:49).